

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО

УДК 271.2–737–41–47“15/16”(476)

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАХІДНОРУСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ У XVI–XVII ст.

Наталія БЕРЬОЗКІНА

*Центральна наукова бібліотека імені Якуба Коласа Національної академії наук Білорусі,
вул. Сурганова, 15, м. Мінськ, 220072, Республіка Білорусь, тел. 375 (017) 284-14-28,
ел. пошта: natalyb@kolas.basnet.by*

У статті розглянуто просвітницьку діяльність західноруських православних братств у XVI–XVII ст. Братства відігравали важливу роль у розвитку культури, мови, освіти, в укріпленні культурних зв'язків Білорусі, Росії та України, створювали школи, займалися підготовкою підручників, відкривали друкарні. Великі друкарні було створено у Львові, Вільно, Могилеві. Найбільш відомими підручниками, якими користувались у братських школах, були “Азбука” і “Граматика” Лаврентія Зизанія, “Граматика слов'янська” Мелетія Смотрицького, “Буквар слов'янської мови” Спиридона Соболя, “Лексикон славеноросійський” Памви Беринди та ін.

Ключові слова: православне братство, братська школа, братська друкарня, стародрукована книга, православні братства Білорусі.

Важливу роль у розвитку різноманітних сфер культури, мови, освіти, в укріпленні культурних зв'язків між східними слов'янами відігравали православні братства. За своїм устроєм вони були схожими між собою. Львівське братство, засноване ще 1439 р. і потім остаточно затверджене патріархом Йоакимом у 1586 р., послугувало зразком для Віленського та інших братств¹. Статут Львівського братства прямо приписував, щоб статuti інших братств, які були б створені в майбутньому, узгоджувалися з ним². Будучи зразком для всіх братств, Львівське, зі свого боку, постійно передавало свій статут новоствореним братствам³, скеровувало до них дидактиків (учителів) і надсидало навчальні посібники⁴.

Братства активно займалися просвітницькою діяльністю, яка полягала в розвитку шкільної освіти, створенні навчальних посібників, зміцненні соціального, матеріального і духовного підґрунтя слов'янського книгодрукування, розповсюдженні книг.

---

¹ Зубрицкий Д. Летопись Львовского ставропигиального братства: по древним документам // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1849. – Ч. 62. – Отд. II, № 4. – С. 16; Флеров И. *О православных церковных братствах, существовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях*. – Санкт-Петербург, 1857. – С. 21.

² Флеров И. *О православных церковных братствах...* – С. 21.

³ Зубрицкий Д. Летопись Львовского ставропигиального братства... // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1849. – Ч. 62. – Отд. II, № 5. – С. 63; Флеров И. *О православных церковных братствах...* – С. 22; *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Засед. 31 янв. 1848 г.* – Москва, 1848. – № 6. – Приложения. – С. 55–61.

⁴ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. – Санкт-Петербург, 1851. – Т. 4. – С. 5–6, 504–507; Зубрицкий Д. Летопись Львовского ставропигиального братства... // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1849. – Ч. 62. – Отд. II, № 5. – С. 64, 67.

Львівська школа була першою братською школою і за часом утворення, і “за багатством наукових засобів, і за складом “дидаскалів”, яких вона постачала до багатьох інших шкіл”⁵. Значення львівської школи порівняно з іншими братськими училищами цілком відповідало становищу самого братства порівняно з іншими братствами. На думку К. Харламповича, “вона була наче метрополією щодо своїх колоній”⁶.

Віленське братство Святого Духа спочатку називалося Братством Святої Трійці, оскільки його заснували при однойменному монастирі. Роком заснування Свято-Троїцького братства слід вважати 1584 р.⁷ Просвітницькі цілі Віленського братства було сформульовано в його статуті: “радити и пилное старания мети, абы наука вшелякая христианским детем в школах была; обмыслити дидаскалови ученому, пилному набоженства, науку досконалую детям щире даючому, тривозому, слушное выховане и нагороду, жебы за пилною наукою его люде росли и хвала Божая множила”⁸.

Першим архімандритом Свято-Духівського монастиря був уродженець Пінська Леонтій Карпович, “один із найдостойніших представників православ’я”⁹. Він також виконував обов’язки типографа, коректора, перекладача і коментатора. Завдяки своїм працям і красномовним повчанням він здобув усезагальну повагу¹⁰. У той час, коли монастирем керував Л. Карпович, було побудовано нову шкільну будівлю, змінено навчальну програму і оновлено учнівський склад¹¹.

Віленська братська школа у 1589 р. отримала підтверджувальну грамоту від самого короля Сигізмунда III, в якій було вказано: “В школе братской детей братии уписное и убогих сирот езика и писма руского, греческого, латыньского и польского, накладом братским дармо учити повинни водле постановенья их братского, также и людей в писме учоных, особ духовных и светских, для науки школьное”¹². Завдяки привілею Владислава IV братська школа отримала ще більше прав. В ній, крім латинської, грецької, слов’янської, руської та польської мов, тепер викладали різні науки, навіть логіку та діалектику¹³.

Наступною за часом після Віленської та Львівської виникла Брестська братська школа. Її було засновано одночасно зі створенням Брестського братства у 1591 р. і названо “руською школою”¹⁴. Братству передали існуючу в Бресті соборну школу, яку переінакшили за зразком Львівського училища. У 1592 р. Брестське братство

⁵ Харлампович К. *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви*. – Казань, 1898. – С. 287.

⁶ Там же.

⁷ Сцепуро Д. Виленское Св.-Духовское братство в XVII и XVIII столетиях // *Труды Киевской духовной академии*. – Киев, 1898. – Кн. 9. – С. 79–80; Харлампович К. К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования // *Литовские епархиальные ведомости*. – 1897. – № 16–17. – С. 144.

⁸ Харлампович К. К истории западно-русского просвещения... // *Литовские епархиальные ведомости*. – 1897. – № 16–17. – С. 145.

⁹ Флеров И. *О православных церковных братствах...* – С. 96.

¹⁰ Чистович И. *Очерк истории западно-русской церкви*. – Санкт-Петербург, 1884. – Ч. 2. – С. 20.

¹¹ Харлампович К. К истории западно-русского просвещения... // *Литовские епархиальные ведомости*. – 1897. – № 20. – С. 177.

¹² Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. – Вильна, 1878. – Т. 9. – С. 142; Харлампович К. К истории западно-русского просвещения... // *Литовские епархиальные ведомости*. – 1897. – № 16–17. – С. 146–147.

¹³ *Виленское Свято-Троицкое впоследствии Свято-Духовское братство (исторический очерк)*. – Вильна, 1890. – С. 87.

¹⁴ *Акты, относящиеся к истории Западной России...* – Т. 4. – С. 38.

отримало підтверджувальну грамоту від короля, в якій було вказано: “для науки детей народа хрестьянского всякого стану, ку оздобе и пожитку Речи Посполитое, позволяем мети школу греческого, латинского, польского и руского языка, и людей учоных в тых школах вольно ховати духовного и светского стану братским им самым”¹⁵. Але вже 1597 р. відповідно до грамоти короля Сигізмунда III школу було перетворено на греко-католицьку і передано Іпатію Потію, щоб у руській школі “лепший порядок и наука быти могла”¹⁶.

В Мінську існували два церковні братства, які займалися просвітницькою діяльністю. У 1592 р. було відкрито школу при Мінському шпитальному братстві (при соборній церкві), в якій дозволялося “для науки деток малых школу мети, и бакаляра в ней ховати, и там детей письма греческого и руского учити давати”¹⁷. У 1613 р. замість соборного (шпитального) братства було засновано Петропавлівське братство. Відповідно до підтверджувальної грамоти, яку Петропавлівське братство отримало 1614 р. від Собору східних патріархів, воно взяло за зразок порядки Віленського і Львівського братств та організувало школу з грецькою, слов'янською і латинською мовами¹⁸.

Першу православну школу в Могилеві було створено при Спаському братстві, яке отримало “благословенну грамоту” в липні 1589 р. і стало керуватися статутом Львівського братства¹⁹. У грамоті короля Сигізмунда III, наданій Могилівському Спаському братству 21 березня 1597 р., було вказано, що в братській школі “детей братья уписной и убогих сирот языка и письма словенского, руского, греческого, латиньского и польского накладом братским дармо учити повинны”, і дозволяється тримати “людей в писме учоных, особ духовных и светских, для науки школьной, до проповеди слова Божого”²⁰. Подальша історія Могилівського братства і його школи, як вказує К. Харлампович, “являє собою щось до такої міри заплутане, що в ньому майже нема можливості розібратися”²¹. Школа перейшла у відання нового православного братства при церкві Входу Господнього в Єрусалимі, яке 1602 р. отримало від короля грамоту для підтвердження своїх установ²². У 1618 р. відомий “гонитель православ'я” Йосафат Кунцевич відібрав у братства Спаський монастир, але школу братчикам вдалося “утримати за собою”²³. Після того, як литовсько-польський престол посів король Владислав IV, який волів повернути православним свободу віросповідання, православні мешканці Могилева почали клопотати “про такі права для свого братства, якими користувалися братства віленське і львівське”²⁴. Грамоти Владислава IV 1633 р. дозволили Могилівському братству створити “школы наук вызволенных, языков вшеляких мети, семинарии и школы фундовати”²⁵.

¹⁵ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 1. – С. 244.

¹⁶ *Акты, относящиеся к истории Западной России...* – Т. 4. – С. 176.

¹⁷ Там же. – С. 54.

¹⁸ *Материалы для истории православной церкви в Минской епархии // Минские епархиальные ведомости.* – 1870. – № 23. – С. 590.

¹⁹ Харлампович К. *Западнорусские православные школы...* – С. 337.

²⁰ *Акты, относящиеся к истории Западной России...* – Т. 4. – С. 172.

²¹ Харлампович К. *Западнорусские православные школы...* – С. 338.

²² *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа.* – Вильна, 1867. – Т. 2. – С. 21.

²³ Там же. – С. 33.

²⁴ Жудро Ф. А. *Богоявленский братский монастырь в г. Могилеве.* – Могилев, 1899. – С. 6.

²⁵ *Археологический сборник документов...* – Т. 2. – С. 46.

Братські школи було відкрито у Шклові, Пінську, Полоцьку та інших містах²⁶. Вони сприяли зростанню кількості грамотних городян і залишили помітний слід в історії просвітництва і педагогічної думки Білорусі. Александр Архангельський відзначав, що важливою перевагою західноруських братських шкіл була їхня загально-становість – до них мали вільний доступ усі стани, духовні і світські, багаті й бідні, навіть жебраки²⁷.

Вихованці братських шкіл, які пройшли повний навчальний курс, вивчали слов'янську, руську, грецьку та латинську мови, хоч і не всім мовам приділяли однакову увагу. На першому плані було вивчення слов'янської мови, оскільки, за словами А. Криловського, “від процвітання цієї мови у своїх школах очікували щонайкращих для православ'я, православної науки і руської народності наслідків”²⁸. Друге місце у братській школі посідала грецька мова, яку сприймали як мову країни, з якої на Русь прийшло християнство²⁹. Вивчення латинської мови було викликане потребами часу, оскільки “мова ця була не лише ключем у тогочасній науці, а й мала величезне суспільне значення: була мовою освічених верств”³⁰. Свідчень про вивчення польської мови у Львівській братській школі немає, але А. Криловський не піддавав сумніву факт її викладання³¹. В інших школах польську мову викладали; її включення до шкільної програми викликали насущні потреби часу³². Вивчали також рідну мову, яку в цей час називали “простою руською” або “руською” мовою, оскільки державною мовою Великого князівства Литовського в цей час була старобілоруська мова³³.

У братських школах вивчали сім “вільних мистецтв”: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію та музику. Граматика була однією з перших серед семи “вільних мистецтв” і, на думку вчителів братських шкіл, слугувала основою для вивчення інших наук. У братських школах навчалися за латинськими граматиками Доната і Меланхтона, грецькими (Іоанна Дамаскина, Костянтина Ласкаріса, Мартина Крузія), церковнослов'янськими (Віленська граматика 1586 р., граматики Лаврентія Зизанія і Мелетія Смотрицького). Астрономію як предмет вивчали в більшості братських шкіл. Викладачі астрономії спиралися на птолемейську систему світобудови. Однак учителям братських шкіл була відома геліоцентрична система польського астронома Миколая Коперніка і його праця “Про обертання небесних сфер”, видана 1543 р.³⁴

Підручників, за якими викладали у Львівській та інших однорідних з нею школах, збереглося небагато. Наставники читали лекції або усно, або за записками, які видавали учням для переписування поза класом. Тим не менше, було надруковано кілька навчальних посібників. Ці посібники були спільними для всіх тогочасних брат-

---

²⁶ *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам.* – Минск, 1848. – С. 382; Харлампович К. *Западнорусские православные школы...* – С. 368, 371, 372.

²⁷ Архангельский А. С. *Очерки из истории западнорусской литературы XVI–XVII вв.: борьба с католичеством и западнорусская литература конца XVI – первой половины XVII в.* – Москва, 1888. – С. 43.

²⁸ Крыловский А. *Львовское ставропигиальное братство: опыт церковно-исторического исследования.* – Киев, 1904. – С. 242.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – С. 243.

³² Там же.

³³ Ботвинник М. Б. *Лаврентий Зизаний.* – Минск, 1973. – С. 61.

³⁴ Там же.

ських, та й інших руських шкіл. З таких підручників відомі наступні: “Азбука” Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596), “Граматика” (Вільно, 1621), “Буквар язика словенського” (Вільно, 1652), “Буквар” (Київ, 1664), “Буквар язика словенського” (Львів, 1671)³⁵.

Важливим засобом розповсюдження знань були братські друкарні. Серед них особливо виділялися чотири – Львівська, Віленська, Могилівська і Луцька³⁶. Щодо того, які книги мали право друкувати братські друкарні, то “у грамотах королівських дозволялося їм друкувати взагалі вшелякі книги”³⁷. Як писав П. М. Полевой, “поряд з цією проповідницькою літературою розвинулась, і навіть дуже швидко, література навчальна з найважливіших предметів шкільного викладання – слов’янської мови, богослов’я та історії. Раніше за інші з’явилися граматичні підручники”³⁸.

Львівську друкарню братство організувало на базі устаткування, яке залишилося після Івана Федорова³⁹. У 1585–1722 рр. братство видало більш як 160 тис. примірників різних книг, у тому числі 500 примірників граматик і 34237 примірників букварів⁴⁰. Книги, видані львівськими братчиками, розповсюджували на території України, Білорусі, Литви, Молдавії, Росії, Угорщини, Сербії та інших країн⁴¹. Книговидавнича діяльність Львівського братства була дуже успішною. На кошти, отримані від видання книг, братство майже повністю утримувало школу, шпиталь, богадільню, друкарню, священослужителів і монахів монастиря св. Онуфрія⁴². Братську друкарню називали невичерпною скарбницею братських матеріальних ресурсів⁴³.

У 1588 р. Віленське братство отримало від константинопольського патріарха Єремії благословення на видання книг. Наступного року король Сигізмунд III затвердив права друкарні, дозволивши їй “книги всякие старого и нового закону, так науце школьной, яко и церкви потребные, по грецку, по словацку, по руску и по польску, друковати”⁴⁴. Віленська братська друкарня почала активно діяти у 1590-ті рр. У 1596 р. у Вільно було видано “Азбуку, або Науку ку читаню и розумѣню писма словенскаго”, яку уклав Лаврентій Зизаній. Він був освіченою людиною, добре володів старослов’янською, староукраїнською, старобілоруською мовами, працював учителем Львівської братської школи, з 1592 р. – у Бресті, а 1595 р. переїхав до Вільно.

“Лексис” упорядковано за алфавітом, кількість слів, які тлумачаться, досить велика (понад 1000), і всі вони – майже виключно слов’янські. У ньому слід відзначити спроби перекладу слов’янських текстів Святого Письма місцевою простонародною

³⁵ Крыловский А. *Львовское ставропигиальное братство...* – С. 244, 248–249.

³⁶ Флеров И. *О православных церковных братствах...* – С. 121.

³⁷ *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии...* – С. 256; Флеров И. *О православных церковных братствах...* – С. 121.

³⁸ Полевой П. Н. *История русской словесности с древнейших времен до наших дней.* – Санкт-Петербург, 1900. – Т. 1. – С. 263.

³⁹ Зубрицкий Д. *Летопись Львовского ставропигиального братства...* // *Журнал Министерства народного просвещения.* – 1849. – Ч. 62. – Отд. II, № 4. – С. 15; Крыловский А. *Львовское ставропигиальное братство...* – С. 263.

⁴⁰ Крыловский А. *Львовское ставропигиальное братство...* – С. 307.

⁴¹ Там же. – С. 276.

⁴² Там же. – С. 277.

⁴³ Там же. – С. 278.

⁴⁴ *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией...* – С. 143; *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.* – Москва, 1859. – Кн. 3. – Отд. 3. – С. 26; Флеров И. *О православных церковных братствах...* – С. 129; Харлампович К. *К истории западно-русского просвещения...* // *Литовские епархиальные ведомости.* – 1897. – № 16–17. – С. 147; Abramowicz L. *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie (1525–1925): zarys historyczny.* – Wilno, 1925. – S. 70.

мовою⁴⁵. Багато пояснень мають енциклопедичний характер⁴⁶. У “Лексисі”, який входив до складу “Азбуки” Л. Зизанія, є короткі, але цінні відомості, які стосуються географії, етнографії, філософії, сільського господарства, медицини та інших наук. Збираючи інформацію з галузей історії, географії та біології, Л. Зизаній звертався до праць Арістотеля (“Книга про тварин”), “Всесвітньої хроніки, або Космографії” Мартина Бельського, був знайомий із природничими трактатами Стагіріта⁴⁷.

Під час написання “Лексиса” Лаврентій Зизаній використовував досвід укладання рукописних та друківаних словників (Новгородські словники 1282 і 1431 рр., словник Ф. Скорини з Біблії, “Лексикон грецький” Свідаса 1499 р.). У Науковій бібліотеці Іркутського університету виявлено примірник грецького словника Свідаса з нотатками і записами Л. Зизанія, яких налічується близько 140. Свідченням того, що цей словник належав Л. Зизанію, є залишений на ньому напис грецькою та польською мовами про те, що цю інкунабулу придбав Зизаній за власні кошти у 1595 р.⁴⁸

“Лексис” Л. Зизанія майже повністю увійшов до книги “Лексикон словено-роський і імен толкованіе” Памви Беринди, видатного діяча української та білоруської культури XVII ст., талановитого вченого-лексикографа, перекладача, видавця. “Лексикон” вийшов у друкарні Києво-Печерської Лаври 1627 р. і став необхідною навчальною книгою у братських школах Білорусі, України та Литви. У 1653 р. “Лексикон” П. Беринди “як потрібний и пожитечний багатьом” було передруковано в Кутейнському монастирі⁴⁹.

Крім азбуки і “Лексиса”, у книзі поміщено три статті, у тому числі “Виклад про православну віру” (у запитаннях і відповідях) Стефана Зизанія, який у 1586–1593 рр. був учителем Львівської братської школи, а потім перейшов на службу у Віленське братство. Стефан і Лаврентій Зизаній намагалися розтлумачити основні догмати, прийняті Православною церквою, що відрізняли її від інших християнських конфесій⁵⁰.

“Грамматика” (1596) Л. Зизанія, “перша за часом церковнослов’янська грамматика, яку близько 25 років постійно використовували в західноруських школах”⁵¹, стала зразком для відомої граматики М. Смотрицького.

Після видання у 1596 р. “Казання Кирила” Стефана Зизанія, надзвичайно гострого памфлету проти папства та унії, Римо-католицька та Унійна церкви звернулися до короля Сигізмунда III зі скаргою на Віленське братство та “єретика” С. Зизанія, і король позбавив братство даного ним привілею на видання книг. Однак братство не здавалося, і невдовзі у братській друкарні анонімно вийшло ще одне полемічне видання проти унії руською та польською мовами – “Апокрисис” (1597) Христофора Філалета.

У 1608 р. уніати організували при Троїцькому монастирі братство і заявили свої права на друкарню. Православні братчики були змушені полишити монастир і перенести свою друкарню до сусіднього Святодухівського монастиря. Друкарня видана

⁴⁵ Архангельский А. С. *Очерки из истории западнорусской литературы...* – С. 109.

⁴⁶ Там же; Крыловский А. *Львовское ставропигиальное братство...* – С. 246.

⁴⁷ Ботвинник М. Б. *Лаврентий Зизаний...* – С. 132.

⁴⁸ Анушкин А. *На заре книгопечатания в Литве.* – Вильнюс, 1970. – С. 169.

⁴⁹ Архангельский А. С. *Очерки из истории западнорусской литературы...* – С. 110.

⁵⁰ Пекарский П. *Наука и литература в России при Петре Великом.* – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 1. – С. 168.

⁵¹ Крыловский А. *Львовское ставропигиальное братство...* – С. 258.

низку творів, спрямованих проти унії, головно анонімні праці Мелетія Смотрицького – члена братства, талановитого вченого і педагога, який отримав, як на той час, блискучу освіту⁵². Як писав С. Голубев, “При величезній ерудиції, володіючи прекрасним ораторським талантом і витонченою діалектикою, Мелетій справляв на сучасників неабияке враження”⁵³.

У 1610 р. братство випустило “Тренос” (плач східної Церкви на відступлення деяких її синів від давнього грецького віросповідання і від підпорядкування патріарху Константинопольському)⁵⁴ Теофіла Ортолога (псевдонім М. Смотрицького), написаний як науковий трактат із великою кількістю посилань на античних, середньовічних і сучасних для автора мислителів, письменників, учених. Після видання знаменитого “Треноса” король видав розпорядження для всіх обивателів Великого князівства Литовського “утриматися від купівлі і продажу руських видань Віленської Святодухівської друкарні під загрозою штрафу у 5000 золотих червінців”⁵⁵. У липні 1610 р. вийшло розпорядження Сигізмунда III спалити книги й інші підозрілі предмети, а набірників, коректора й авторів заарештувати⁵⁶. Справді, в липні того ж року шрифти відібрали (хоча не всі), братську друкарню опечатали⁵⁷, а братського коректора Л. Карповича і деяких друкарів посадили до в’язниці. Щобільше, 28 липня бурмістри, радні та лавники захопили 36 братських церковних книг у палітурника⁵⁸. Старости братства, М. Биховець та І. Кроха, висловили протест проти такого насилля⁵⁹.

Друкарню було закрито, але видавнича діяльність братства не припинилася. В містечку Єв’є (у 35 верстах від Вільно; тепер – Вевіс, Литва), в маєтку православного князя Богдана Огінського братчики організували нову друкарню, в якій 1611 р. почали видавати книги церковнослов’янською мовою. Першими книгами, виданими в Єв’є, були “Молитви повсякденні”, “Новий заповіт з Псалтиром”, “Діоптра”. У 1616 р. вийшло “Євангеліє учительне” білоруською мовою, яке за оформленням, багатством заставок, кінцівок, ініціалів належить до кращих книг XVII ст.⁶⁰ В Єв’є було опубліковано перше видання під простою і вичерпною назвою “Буквар”, укладачами якого були монахи Святодухівського монастиря.

У 1619 р. було надруковано “Граматику слов’янську” М. Смотрицького, яка стала одним з кращих посібників з вивчення мови, зберігши своє наукове значення протягом XVII – першої половини XVIII ст. Попри деякі недоліки, як відзначав П. М. Полевой, грамика М. Смотрицького “як підручник отримала дуже широке застосування у школах Південного Заходу і Північного Сходу Русі, і навіть геніальному Ломоносову доводилося ще навчатися у школі за граматику Смотрицького”⁶¹, яку він разом із “Псалтирем рифмотворним” Симеона Полоцького і “Арифметикою” Леонтія Магніцького назвав “воротами своєї вченості”. “Граматику”, яка була резуль-

⁵² Батюшков П. Н. *Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края.* – Санкт-Петербург, 1890. – С. 214.

⁵³ Голубев С. *История Киевской духовной академии.* – Киев, 1886. – С. 218.

⁵⁴ *Виленское Свято-Троцкое...* – С. 58; Батюшков П. Н. *Белоруссия и Литва...* – С. 214.

⁵⁵ *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией.* – Вильно, 1875. – Т. 8. – С. 93.

⁵⁶ Там же. – С. 94–95.

⁵⁷ *Виленское Свято-Троцкое...* – С. 58.

⁵⁸ Там же. – С. 58–59.

⁵⁹ Голубев С. Т. Материалы для истории западнорусской православной церкви (XVI и XVII стол.) // *Труды Киевской духовной академии.* – 1878. – Т. 2. – Прилож. – С. 183–185.

⁶⁰ Шматаў В. Ф. *Мастацтва беларускіх старадрукаў (XVI–XVIII стст.).* – Мінск, 2000. – С. 101.

⁶¹ Полевой П. Н. *История русской словесности...* – С. 263.

татом багатолітньої педагогічної діяльності М. Смотрицького, неодноразово перевидавали і навіть переписували від руки.

Після видання “Граматики” діяльність друкарні в Єв’є припинилася до 1635 р. Це можна пояснити тим, що ченці знову отримали можливість друкувати свої книги у Свято-Духівській друкарні. Від 1618 р. до середини XVII ст. братство видавало свої книги то у Вільно, то в Єв’є.

У “Вертограді душевному” (1620) опубліковано дві передмови Л. Карповича, в яких він, звертаючись до читачів, повідомляв про труднощі в братства щодо випуску книг.

Від 1630 р. видавнича діяльність братських друкарень у Вільно та Єв’є почала помітно слабшати. До 1648 р. вони видали не більш як 15 книг літургійного характеру⁶².

Близько 1616 р. Могилівське церковне братство заснувало свою друкарню, яка проіснувала недовго і видала кілька книг, розрахованих на потреби церковного богослуження: “Служебник” (1616, 1617) і “Євангеліє учительне” (1619) Кирила Транквіліона Ставровецького⁶³. У 1633 р. Могилівський Богоявленський монастир отримав дозвіл на відкриття друкарні “для друкування навчальних та інших духовних і світських книг мовами: руською, грецькою, латинською і польською”⁶⁴.

У 1636 р. виданням книг у Могилеві займався Спиридон Соболя, син могилівського бургомистра Богдана Соболя, згаданого серед перших братчиків у статуті 1597 р.⁶⁵ С. Соболя відомий не лише як друкар, але і як перекладач, що володів білоруською, російською, українською, польською, грецькою та латинською мовами. На початку XVII ст. він був учителем і ректором Могилівської братської школи, а від 1624 р. – учителем Київської братської школи і Києво-Могилянської академії. Видавничою діяльністю почав займатися в Києві, потім на запрошення Б. Стеткевича переїхав до Кутейна і організував там друкарню.

За три роки С. Соболя надрукував “Буквар словенського язика” (1636), “Псалтир” (1637), “Тестамент” (1638), перевидання “Апостола” (1637) і “Октоїха” (1638). Випуском “Букваря” у Могилеві, а до цього в Кутейні⁶⁶, С. Соболя відкрив нову сторінку у виданні навчальної літератури для початкової освіти. Як вважають дослідники, друкар уперше на території Білорусі на титулі запровадив назву “буквар”.

Невідомо, чи братство мало прямий стосунок до видавничої діяльності С. Соболя. Як припускав Ф. А. Жудро, близька участь у братстві його батька і дозвіл короля запровадити типографію, даний братству 1633 р., дають підстави вважати, що С. Соболя друкував книги за підтримки братства або принаймні його членів⁶⁷.

Власне друкарню Могилівського братства було створено лише в останній чверті XVII ст., після того, як 1676 р. воно отримало від короля Яна III Собеського новий привілей на облаштування друкарні⁶⁸.

⁶² Виленское Свято-Троицкое... – С. 86; Сцепуро Д. Виленское Св.-Духовское братство... – С. 50.

⁶³ Жудро Ф. *История Могилевского Богоявленского братства*. – Могилев, 1890. – С. 101; Пичета В. Друк Беларусі ў XVI і XVII сталяцях // *400-лецце беларускага друку*. – Менск, 1926. – С. 258; Флеров И. *О православных церковных братствах...* – С. 132; *Drukarze dawnej Polski: od XV do XVIII wieku*. – Wrocław; Kraków, 1959. – Zesz. 5. – S. 54.

⁶⁴ Жудро Ф. А. *Богоявленский братский монастырь...* – С. 41.

⁶⁵ Жудро Ф. *История Могилевского Богоявленского братства...* – С. 97.

⁶⁶ *Drukarze dawnej Polski...* – S. 141.

⁶⁷ Жудро Ф. *История Могилевского Богоявленского братства...* – С. 98.

⁶⁸ Жудро Ф. А. *Богоявленский братский монастырь...* – С. 41.

Перша книга цієї друкарні, відома бібліографам, датується 1688 р. Могилівське братство здало друкарню в оренду Максиму Вошанці з умовою, щоб він друкував книги своїм коштом, віддаючи частину виручки у братську скарбницю, і вказував на виданнях “ім’я братства”. У 1698 р. М. Вошанку скерували до Варшави на коронацію Августа II як посла від міста і братства для отримання підтвердження їхніх давніх королівських привілеїв. Але він отримав привілей лише особисто для себе. М. Вошанка переніс друкарню до своєї квартири, почав видавати книги під своїм іменем, і навіть не хотів виплачувати гроші за попередній час від 1690 р. Братство звернулося зі скаргою до митрополита Київського і водночас розпочало проти М. Вошанки суд у місцевому магістраті. Справа тягнулася близько чотирьох років, доки М. Вошанка не помер у 1708 р.⁶⁹

Братські друкарні було створено і в інших містах Білорусі, вони видавали і релігійну, і світську літературу: навчальні посібники, полемічні книги.

При братських школах створювалися бібліотеки, основу фонду яких складала передусім видання братських друкарень. Бібліотеки братських шкіл містили твори античних письменників: філософів, істориків, поетів, ораторів, драматургів; підручники грецької та латинської мов. Реєстр книг Львівської братської бібліотеки за 1601 р. вміщував книги не лише слов’янською та грецькою мовами, але й латинською та польською⁷⁰. Тут були посібники майже з усіх предметів тривіуму і квадривіуму: з граматики, діалектики, риторики, музики⁷¹. Найзначнішими на білоруських землях були бібліотеки Могилівської, Брестської, Мінської та Полоцької братських шкіл.

Західноруські братства обмінювалися книгами⁷². Про книгообмін між православними братствами різних міст свідчать листи-подяки про отримання книг і користування ними⁷³.

Створюючи школи, друкарні й бібліотеки, православні братства сприяли розповсюдженню знань у Білорусі, Росії, Україні, і відповідно, розширенню освіти та вихованню народу.

Прогресивна діяльність братств з другої половини XVI ст. знайшла своє відображення у виданні слов’яно-руських букварів і навчальних граматики, полемічних творів. Багато книг, видані братствами для церковної служби і повчального читання, містили світські матеріали (посвяти, передмови тощо).

Переклад з російської Ігоря ПЕТРІЯ

⁶⁹ Жудро Ф. *История Могилевского Богоявленского братства...* – С. 98–99.

⁷⁰ Голубев С. Т. *Материалы для истории западнорусской православной церкви...* – Т. 2, № 4–6, прилож. – С. 167–171; Его же. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.* – Киев, 1883. – Т. 1. – С. 167–171.

⁷¹ Харлампович К. *Западнорусские православные школы...* – С. 306–307.

⁷² Архангельский А. С. *Очерки из истории западнорусской литературы...* – С. 31.

⁷³ Крыловский А. *Львовское ставропигиальное братство...* Приложение. – С. 84–86, 104–105; Зубрицкий Д. *Летопись Львовского ставропигиального братства...* // *Журнал Министерства народного просвещения.* – 1849. – Ч. 62. – Отд. II, № 5. – С. 64.

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ORTHODOX BROTHERHOODS IN WESTERN RUS' DURING THE 16th–17th CENTURIES

Nataliya BERIOZKINA

*The Yakub Kolas Central Scientific Library National Academy of Sciences of Belarus,
15, Surhanov Str., Minsk, 220072, Republic of Belarus, tel. 375 (017) 284-14-28,
e-mail: natalyb@kolas.basnet.by*

The article discusses educational activities of Orthodox brotherhoods in western Rus' during the 16th–17th centuries. Brotherhoods played an important role in the development of culture, language, education, strengthened cultural relations between Belarus, Russia and Ukraine, opened new schools, published textbooks and opened printing houses. Large printing houses were founded in L'viv, Vil'no, Mohyliv. "Azbuka" and "Hramatyka" by Lavrentiy Zyzaniy, "Hramatyka Slovianska" by Meletiy Smotrytskyi, "Bukvar Slovianskoyi Movy" by Spyrydon Sobol, "Leksykon Slovenoroskyi" by Pamva Berynda and others were the most popular textbooks in brotherhood schools.

Key words: Orthodox brotherhood, brotherhood school, brotherhood printing houses, old printed book, Orthodox brotherhood in Belarus.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗАПАДНОРУССКИХ ПРАВОСЛАВНЫХ БРАТСТВ В XVI–XVII ВВ.

Наталья БЕРЁЗКИНА

*Центральная научная библиотека имени Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси,
ул. Сурганова, 15, г. Минск, 220072, Республика Беларусь, тел. 375 (017) 284-14-28,
эл. почта: natalyb@kolas.basnet.by*

В статье рассматривается просветительная деятельность западнорусских православных братств в XVI–XVII вв. Братства играли важную роль в развитии культуры, языка, образования, в укреплении культурных связей Беларуси, России и Украины, создавали школы, занимались подготовкой учебников, открывали типографии. Крупные типографии были созданы во Львове, Вильне, Могилеве. Наиболее известными учебниками, которые использовались в братских школах, были "Азбука" и "Грамматика" Лаврентия Зизания, "Грамматика славянская" Мелетия Смотрицкого, "Букварь славянского языка" Спиридона Соболя, "Лексикон славеноросский" Памвы Берынды и др.

Ключевые слова: православное братство, братская школа, братская типография, старопечатное издание, православные братства Беларуси.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2013

Прийнята до друку 02.10.2013